

Тетяна ТИЩЕНКО

**«МАТЕРІАЛИ» М. В. НИКОНЧУКА ЯК ІНСТРУМЕНТАРІЙ
ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ЛЕКСИКИ**

У статті з'ясовано роль «Матеріалів до лексичного атласу правобережного Полісся» М. В. Никончука для розвитку української діалектології. Зауважено, що поданий за семасіологічним принципом лексичний матеріал дозволяє виявити зв'язки правобережнополіських говірок із суміжними і віддаленими діалектами і мовами, виявити спільне та відмінне у реалізації сем у різних ареалах, виявити локалізми. Все це продемонстровано на прикладі сільськогосподарської лексики, зібраної у говірках Правобережного Полісся та говірках подільсько-середньонадніпрянського суміжжя.

Ключові слова: *М.В. Никончук, правобережнополіські говірки, подільсько-середньонадніпрянське суміжжя, тематична група лексики, семантична група, сільськогосподарська лексика.*

Системний підхід у вивченні діалектної лексики вимагає докладного питальника, що дозволить максимально повно зафіксувати та комплексно описати номінативні одиниці. Більшість дескриптивних праць в українській діалектології останніх десятиліть виконані на лексичному матеріалі, зібраному в різних ареалах української мови за спеціально розробленими питальниками на основі Програми для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови Й. О. Дзендзелівського¹ та «Матеріалах до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)» М. В. Никончука².

У праці М. В. Никончука успішно поєднано географію та семантику лексики «з орієнтацією на картографічний формат чи його аналог»³. Високо оцінивши «Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся)» М. В. Никончука, С. М. Толстая назвала їх за глибиною змісту й за формою представлення діалектного матеріалу словником і атласом

---

¹ Дзендзелівський Й. О. Програма для збирання матеріалів до Лексичного атласу української мови. – К.: Наукова думка, 1987.

² Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). – К.: Наукова думка, 1979. – 313 с.

³ Гриценко П. Ю. Осягнення слова: професор Микола Васильович Никончук / П. Гриценко // Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліогр. вчених / Упоряд. і авт. вступ. ст. П. Ю. Гриценко. – К. Унів. вид-во: Пульсари, 2007. – С. 27.

одночасно. Така праця не тільки репрезентує діалектну лексику, а є і розгорнутими тематичними питальниками. Крім того, поданий за семасіологічним принципом лексичний матеріал дозволяє простежити зв'язки правобережнополіських говірок із суміжними і віддаленими діалектами й мовами, виявити спільне та відмінне у реалізації сем у різних ареалах, вказати локалізми.

Працюючи над збором діалектної сільськогосподарської лексики в говірках подільсько-середньонаддніпрянського суміжжя, за основу питальника ми взяли матеріали, репрезентовані в книзі М. В. Никончука «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся», зокрема лексико-семантичні групи назв сільськогосподарських культур, поля з-під сільськогосподарських культур, агентивів, і додали питання, на нашу думку, варті уваги (назви пшениці за сортами та часом посіву, загальні назви капусти, капусти, що не склалася в головку, соломи гороху, загальні назви квасолі, стебла й листя квасолі, виткої квасолі, квасолі, що не в'ється, грубозернисті квасолі та ін.).

Поліські та говірки подільсько-середньонаддніпрянської межі не є територіально близькими, тому особливо цікавим є дослідження відношень лексем цієї тематичної групи різних континуумів, виявлення спільних і відмінних елементів у лексичному складі порівнюваних говірок. Джерелами дослідження стали «Сільськогосподарська лексика правобережного Полісся» М. В. Никончука та Атлас сільськогосподарської лексики говірок подільсько-середньонаддніпрянської межі (рукопис).

Як зазначає П. Ю. Гриценко, реальність діалектної мови, яку спостерігають дослідники в говірках, засвідчує постійне оновлення, переформатування засобів номінації, їхньої семантичної структури, конотацій та асоціативних зв'язків⁴. Але ядро давніх тематичних груп лексики, якою є і сільськогосподарська лексика, зберігає моделі мотивації, що є спільними для дистантних зон української мови. Проаналізувавши наповненість кожної лексико-семантичної групи в говірках правобережного Полісся і подільсько-середньонаддніпрянської межі, ми прийшли до висновків, що для порівнюваних говірок спільними є моделі мотивації номенів, наприклад:

«рослина» – «поле з-під рослини»: ¹жит'ишче, ²житнис'ко, ³житниц'а, р¹жишче, р²ж'ишче (Н, 36), ⁴житнишче, ⁵житнис'ко,

---

⁴ Гриценко П. Ю. Осягнення слова: професор Микола Васильович Никончук / П. Гриценко // Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліогр. вчених / Упоряд. і авт. вступ. ст. П. Ю. Гриценко. – К. Унів. вид-во : Пульсари, 2007. – С. 17.

жит'н'анка (Т, к. 109) 'поле, на якому росло жито'; пше'нишиче, пше'н'ишиче, пше'нишинис'ко, пше'н'ишин'ишиче, пше'ничинис'ко (Н, 37), пше'ничишиче, пше'нишинис'ко, пше'нишин'анка (Т, к. 112) 'поле, на якому росла пшениця'; в'їусишиче, овес'ишиче, оўс'ан'ишиче, овес'ко, вівс'анис'ко, вівс'анка, овс'ан'їца (Н, 39), в'їусишиче, в'їус'анишиче, в'їус'анис'ко, в'їус'анка (Т, к. 115) 'поле, на якому ріс овес'; йачнишиче, йашин'ишиче, йач'менишиче, йачнис'ко, йач'м'инис'ко (Н, 40), йач'м'инишиче, йач'м'инис'ко, йач'м'їнка (Т, к. 114) 'поле, на якому ріс ячмін'; просишиче, прос'нис'ко, прос'анис'ко, прос'ан'ишиче, прос'анишиче (Н, 40) 'поле, на якому росло просо'; греч'ковка, греч'ишиче, греч'анка, греч'ан'ишиче, греч'ис'ко, греч'нис'ко (Н, 42), греч'чанишиче, греч'чанис'ко, греч'ч'їука, греч'чанка (Т, к. 117) 'поле, на якому росла гречка'; картоп'лишиче, картоп'лин'н'а, картоп'ланис'ко, картох'ланис'ко 'поле, на якому росла картопля (Н, 43); кукуруз'ишиче, кукурудз'ишиче, какарузис'ко, кукуруз'анис'ко (Н, 45), кукуруз'нишиче, кукуруз'анка, кукурузнис'ко (Т, к. 118) 'поле, на якому росла кукурудза'; горох'овишиче, горох'вис'ко, горох'анка, горох'лин'а (Т, к.116) 'поле з-під гороху'; сойашинишиче, сон'ашини'чин'а, сойашинис'ко (Т, к. 119) 'поле з-під соняшника'; греч'ка 'поле, на якому росла гречка' (Н, 41) (Т, к. 117), картоп'ла 'поле, на якому росла картопля' (Н, 43), кукуруза 'поле, на якому росла кукурудза' (Н, 44), горох 'поле з-під гороху' (Т, к. 116), йач'м'ін' 'поле з-під ячменю' (Т, к. 114).

«рослина» – «солома»: жит'ниці'а, ж'їтн'їца, жит'н'анка, жит'н'оўка 'житня солома' (Н, 212); йач'менка, йач'мениці'а, йач'ниці'а, йашиниці'а, йашин'їца 'ячмінна солома' (Н, 213); в'їус'анка, оўс'анка, оўс'аниці'а 'вівсяна солома' (Н, 213); прас'анка, прас'ан'їца, прас'анис'ко, прас'ан'ишиче 'просяна солома' (Н, 215); пше'нишиниці'а, пше'н'ишин'їца, пше'н'ишин'ишиче, пше'нич'н'анка, пше'нич'анка 'пшенична солома' (Н, 216); горох'віанка, горох'лин'а (Т, к.60) 'горохова солома'; прасо 'просяна солома' (Н, 215);

«рослина» – «стебла і листя рослини»: кукуруз'анка (Н, 216), кукурузин'а, кукурузн'ак (Т, к. 52) 'бадилля кукурудзи'; картоп'лин'а, бара'болин'а (Т, к. 85) 'стебла й листя картоплі'; квасолин'а, фасолин'а (Т, к. 57) 'стебла й листя квасолі';

«дія» – «діяч»: сапал'ник, сапалник, сап'їл'ник, сап'їлник сапач; пол'їл'ник, шаров'їл'ник, чапал'ник, чап'їл'ник, копач (говірки подільсько-середньонадніпряньської межі) – сапач, сапал'ник, сапал'н'їк, шарувал'ник, шарувалник, копач, копал'ник, копалник, скопувал'ник, грабец', гребец', греб'їнник, гребіл'ник, громадник (правобережнополіські говірки);

«знаряддя дії» – «діяч»: плуг – плугатар, плугач

(правобережнополіські та говірки подільсько-середньонаддніпрянської межі).

Крім того, для досліджуваних говірок різних ареалів показовим є функціонування ідентичних рядів з номінативними одиницями різних граматичних класів, що є однією з поширених ознак номінації в говірках⁵. Таке явище є найбільш характерним для лексико-семантичних груп назв соломи злакових, поля з-під рослини та агентивів: *сапка*, *сапачка*, *сапал'ниц'а*, *капал'н'иц'а*, *окопал'ниц'а*, *во на огребайе* 'жінка, що обробляє просапні культури сапою' (Н, 200); *пше^нничшище*, *пше^ннишнис'ко*, *поле*, *пше^нничне поле*, *поле на йа'кому ско'сили пше^нниц'у* 'поле з-під пшениці' (Т, к. 112).

У результаті зіставного аналізу сільськогосподарської лексики правобережнополіських говірок та говірок подільсько-середньонаддніпрянської межі виділяємо такі групи лексики:

а) лексика, відома з однаковою семантикою в порівнюваних говірках. До цієї групи лексики належать насамперед номенни, що позначають загальні назви зернових, лілійних рослин, коренеплодів, листя і стебел, поля з-під сільськогосподарських культур, назви виконавців сільськогосподарських робіт.

б) лексеми, які при однаковому фонетичному оформленні мають різне значення: *хонта* 'гичка молоді цибулі, часнику' (Н, 66), *хонта* – 'дрібні відходи від провіювання обмолоченого зерна', 'бур'ян', 'дрібна солома', 'полова' (Т, к. 143); *баба* 'грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи' (Н, 70) – *баба* 'грубозерниста квасоля' (Т, к. 56); *хр(л)абуст* 'листя і стебла, що залишаються на грядці після збору капусти' (Н, 85) – *хр(л)абуст* 'недорозвинений качан кукурудзи' (Т, к. 41); *руд'ак* 'грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи' (Н, 69), 'мак, у якого коробочка під приймочкою відкривається дірочками, самосійний мак' (Н, 87) – *руд'ак* 'відходи у вигляді побитих зерен' (Т, к. 42), 'відвійки гречки' (Т, к. 43).

в) лексеми, які в поліських говірках мають ширшу семантичну структуру, ніж у східнополіських: *бабка* 'грибковий паразит на колосках у вигляді чорного ріжка жита' (Н, 68), 'грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на втках

---

⁵ Гриценко П. Ю. Осягнення слова: професор Микола Васильович Никончук / П. Гриценко // Професор Микола Васильович Никончук: Матеріали до бібліогр. вчених / Упоряд. і авт. вступ. ст. П. Ю. Гриценко. – К. Унів. вид-во: Пульсари, 2007. – С. 17.

проса, на качанах кукурудзи' (Н, 70), 'нижня частина снопа, протилежна колоссю' (Н, 177), 'складена у вигляді хреста для просушування купа з п'ятнадцяти снопів' (Н, 180), 'декілька рядків скошеної трави, злаків, згорнутих в один ряд' (Н, 188), 'бабка' 'складена у вигляді хреста для просушування купа з 15-ти снопів' (Т, к. 32) та ін.

г) лексеми, які в східноподільських говірках мають ширше номінативне поле, ніж у поліських: *с'ичка* 'дрібні відходи з уламків стебел, колосків і паші, які змітаються з зерна під час молотьби' (Н, 205), 'відходи у вигляді побитих зерен' (Т, к. 42), 'дрібна пом'ята чи потерта солома' (Т, к. 40); *гречанка* 'поле, що на ньому росла гречка' (Н, 42), 'гречана солома', 'гречана полови́а', 'гречана крупа', 'гречана каша', 'поле з-під гречки' (Т, к. 138); *гичка* 'листя і стебла буряків' (Н, 71) – 'листя й стебла буряків', 'листя моркви', 'листя і стебла гарбуза', 'листя часнику', 'листя цибулі', 'верхня частина зав'язаного мішка' (Т, к. 140); *в'ів'с'аниц'а* 'вівсяна солома' (Н, 214) – 'вівсяна солома', 'вівсяна полови́а', 'трава-костриця', 'бур'ян', 'відсів із проса' (Т, к. 137), 'поле, на якому ріс овес' (Н, 38), 'вівсяна солома' (Н, 214) – 'вівсяна солома', 'вівсяне борошно або крупа', 'поле з-під вівса', 'вівсяна каша', 'вівсяна полови́а', 'вівсю́г', 'колосок вівса', 'дрібна ставкова риба', 'пта́х' (Т, к. 136).

г) локалізми, зафіксовані в подільських говірках: *кози* 'вічко картоплі' (Т, к. 80); *гичак* 'капуста, що не склалася в головку' (Т, к. 78); *потрау́* 'отава' (Т, к. 72); *трилисник* 'коношина' (Т, к. 73); *ман'аки* 'велика коноплина, що виросла окремо' (Т, к. 68), 'чоловічі стебла конопель' (Т, к. 64); *б'раниця*, *плоска* 'чоловічі стебла конопель' (Т, к. 64); *арна вут*, *сам у хат'і*, *пузирове с'ім'я*, *те"тер'а* 'нут' (Т, к. 62); *квасолник* 'стебла і листя квасолі' (Т, к. 57); *лопатка* 'грубозерниста квасоля' (Т, к. 56); *бабан'а* 'грубозерниста квасоля' (Т, к. 56); *пол'ка*, *п'ихота*, *садушка* 'квасоля із невитким стеблом' (Т, к. 54); *чучка* 'облущений качан кукурудзи' (Т, к. 50); *занирок*, *нидогін*, *холоста* кукурудза, *качан шутий*, *байст'рук* 'недорозвинутий качан кукурудзи' (Т, к. 48); *султан* 'суцвіття кукурудзи' (Т, к. 47); *ропак* 'відходи у вигляді побитих зерен' (Т, к. 42); *снопи́ца* 'складена у вигляді хреста для просушування купа з 15-ти снопів' (Т, к. 32); *боут'ак*, *рипак*, *пирдун*, *пуцак* 'старий переспілий огірок, що його залишають на насіння' (Т, к. 106).

д) локалізми, зафіксовані в поліських говірках: *пижн'а* 'поле, на якому росло жито' (Н, 36), *перекоп'ище* 'поле, на якому росла картопля' (Н, 44), *ки'йашник* 'поле, на якому росла кукурудза' (Н, 44), *огурн'ік* 'ділянка, на якій ростуть дині, кавуни' (Н, 46), *пр'ігоменок* 'ділянка землі для овочів, розсади і квітів коло дому (здебільшого обгороджена)' (Н, 47), *грем'утан* 'змішаний посів

жита і пшениці' (Н, 50), *ш'і'пах* 'суцвіття проса' (Н, 53), *гу'нешиник*, *шу'л'ашник*, *сп'л'ачка* 'соняшник' (Н, 55), *бубки*, *ц'уба'ки* 'насіння соняшника' (Н, 57), *бара'бони*, *к'руц'ка*, *манди'бурка* 'картопля' (Н, 58), *к'іс'т'і'н'і*, *ка'лач* 'кукурудза' (Н, 59), *ба'дз'оха* 'гичка молодої цибулі, часнику' (Н, 66), *спур*, *ду'рец'*, *хо'рец'*, *чорного'ловец'* 'грибковий паразит на колосках у вигляді чорного різка жита' (Н, 67), *сн'ітей*, *баба* 'грибковий паразит у вигляді чорного пилу на колосках пшениці, ячменю, на вітках проса, на качанах кукурудзи' (Н, 69), *на'тина* 'листя і стебла буряків' (Н, 72), *бах'кан* 'переспілий жовтий огірок, що його залишають на насіння' (Н, 75), *хмел'і'на* 'листя і стебла огірків' (Н, 75), *к'варталка* 'редька, що виростає за три місяці' (Н, 78), *гор'па*, *волос'ка* 'бул'ба, морс'ка' *кар'топл'а*, *ту'рец'ка* 'бул'ба' 'топінамбур, земляна груша' (Н, 79), *д'і'ди*, *пий'ма* 'чоловічі стебла конопель, які не дають насіння' (Н, 81), *с'торож* 'буйна насінна коноплина, що самостійно виросла окремо' (Н, 82), *х'рапка* 'стрижень капустиної головки' (Н, 86), *в'ід'мак*, *мако'с'ей* 'мак, у якого коробочка під приймочкою відкривається дірочками, самосійний мак' (Н, 87), *кре'салник* 'чоловік, який обробляє просапні сапою' (Н, 199), *кре'салниц'я* 'жінка, що обробляє просапні культури сапою' (Н, 201), *од'гон'і*, *з'бурини*, *просу'га*, *субор*, *ог'арабки*, *по'чинки* 'дрібні відходи з уламків стебел, колосків і паші, які змітаються з зерна під час молотьби' (Н, 204), *бах'кан* 'переспілий жовтий огірок, що його залишають на насіння' (Н, 75).

Отже, для говірок подільсько-середньонадніпрянської межі та говірок правобережного Полісся характерні спільні моделі мотивації та словотворення номінацій сільського господарства, незалежне збереження спільного архаїчного фонду, вживання загальнонародних лексем. Відмінності зумовлені і мовними, і позамовними чинниками, традиціями господарювання подолян і поліщуків, історією розвитку краю, контактами з іншими народами, приналежністю говірок до різних наріч.

Для створення цілісної картини про сільськогосподарську лексику на українському ареалі необхідне системне дослідження усієї мовної території за єдиною програмою.

Татьяна Тищенко
«Материалы» Н. В. Никончука как инструментарий для исследования диалектной лексики

В статье определено значение «Материалов для лексического атласа правобережного Полесья» Н.В. Никончука для развития украинской диалектологии. Внимание акцентировано на том, что семасиологический принцип подачи лексического материала позволяет установить связь правобережнополесских говоров с близкими и отдаленными диалектами и языками, определить общее и отличительное в разных языковых ареалах. Все это продемонстрировано на примере сельскохозяйственной лексики в говорах правобережного Полесья и подольско-среднеподнепровского пограничья.

Ключевые слова: М.В. Никончук, правобережнополесские говоры, подольско-среднеподнепровское пограничье, тематическая группа лексики, семантическая группа лексики, сельскохозяйственная лексика.

Tatiana Tishchenko
"Materials" M.V. Nykonchuka as a tool for research dialect vocabulary

The article defines the role "material to the lexical atlas Right-Bank Polissya" M.V. Nykonchuka for Ukrainian dialects. It is determined that filed for semasiological principle lexical material reveals pravoberezhnopoliskyh dialects ties with neighboring and distant dialects and languages, to identify common and different in implementation sem in various habitats identify lokalizmy. All this is demonstrated by the agricultural vocabulary collected in Right-Bank Polissya dialects and dialects Podillya and mid-Dnieper junction area.

Keywords: M.V. Nykonchuk, Right-Bank Polissya dialects, Podillya and mid-Dnieper junction area, theme group of vocabulary, lexical and semantics group, agricultural vocabulary.